

הרב איתן שנדורפי

לעיין

אמור"ר ר' ישעיה מרדכי זייל

שחינכני לאהבת התורה.

האם כרת ה' ברית עם כל אחד מהאבות?

הקדמה

בתחילת פרשת וארא (שמות ו', ב-ד) נאמר:

ב. "וידבר אלקים אל משה, ויאמר אליו: אני ה'.

ג. וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל-שד-י, ושמי ה' לא נודעתי להם.

ד. וגם הקמתי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען, את ארץ מגריהם אשר

גרו בה".

הן על פסוק ג' והן על פסוק ה' יש לשאול שלכאורה הם סותרים את הנאמר

בחומש בראשית!

1. בפסוק ג' נאמר שה' נגלה אל יצחק בשם "א-ל-שד-י", וקשה שהרי בשתי

ההתגלויות של ה' ליצחק לא נזכר שם זה!¹

2. עוד נאמר בפסוק ג': "ושמי ה' לא נודעתי להם", והדבר קשה שהרי גם לאברהם

וגם ליעקב התגלה ה' בשם ה'!

לאברהם נאמר: "ויאמר אליו: אני ה', אשר הוצאתיך מאור כשדים" (בראשית

טו, ז)²!

ליעקב נאמר: "והנה ה' נצב עליו ויאמר: אני ה', אלקי אברהם אביך" (בראשית

כח, יג)³!

3. בפסוק ד' נאמר שה' הקים ברית עם כל האבות, והדבר קשה שכן בכל

ההתגלויות של ה' ליצחק וליעקב לא נזכרת לשון ברית!⁴

מאמר זה "יצעד" בעקבות רש"י, שענה על כל השאלות, אלא שכדרכו קיצר

בלשונו, ויש להעמיק בדבריו ולבארם בהרחבה, בעיקר, על פי מה שפירש רש"י

עצמו במקומות אחרים, וכן על פי מפרשים נוספים.

1. ליצחק היו שתי התגלויות, שתיהן בפרשת "תולדות" בפרק כ"ו, הראשונה בפסוקים ב-ה

והשנייה בפסוק כד.

2. ועיין רש"י בפרשתנו שמות ו', ט שהעיר על כך.

3. ליצחק לא נאמר "אני ה'", אבל שתי ההתגלויות פותחות ב"וירא אליו ה'".

4. ליעקב התגלה ה' בתחילת פרשת "ויצא" (כ"ח, יג-טו), בסוף פרשת "ויצא" (ל"א, ג), פעמיים

בפרשת "וישלח" (ל"ה, א ול"ה, ט-יב), ובפרשת "ויגש" (מ"ו, ב-ד).

א. הסברי רש"י לפסוק ג

על תחילת פסוק ג' כתב רש"י: "וארא - אל האבות⁵. בא-ל-שד-י - הבטחתיס הבטחות, ובכולן אמרתי להם: 'אני א-ל-שד-י'."

על מה שכתב רש"י: "הבטחתיס הבטחות ובכולן אמרתי להם: 'אני א-ל-שד-י'", נדון בסמוך, בהסבר פסוק ד', שכן, כאמור, אל יצחק לא מצאנו שהי נגלה בשם "א-ל-שד-י".

בסוף פסוק ג' כתב רש"י: "ושמי ה' לא נודעתי להם - 'לא הודעתי' אין כתיב כאן, אלא 'לא נודעתי', לא נכרתי להם במידת אמיתות שלי, שעליה נקרא שמי ה', נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתיס ולא קיימתיס".

בפירושו זה ענה רש"י על השאלה כיצד אמר ה' "ושמי ה' לא נודעתי להם", והרי גם לאברהם וגם ליעקב התגלה ה' בשם ה'. אלא שהכוונה היא שהי לא קיים עדיין את הבטחתו, שזוהי אחת מהמשמעויות של שם ה', כפי שביאר רש"י בפסוק הקודם.

ב. הסברי רש"י לפסוק ד

על פסוק ד' כתב רש"י: "וגם הקמתי את בריתי וגו' - וגם כשנראיתי להם בא-ל-שד-י הצנתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם. לתת להם את ארץ כנען - לאברהם נפרשת מילה נאמר: 'אני א-ל-שד-י וגו'. ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגיד' (בראשית יז, א-ח)⁶. ליצחק: 'כי לך ולזרעך אתן כל הארצות האל, והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם' (בראשית כו, ג), ואתה שבעה שנשבעתי לאברהם. בא-ל-שד-י אמרתי⁷. ליעקב: 'אני א-ל-שד-י, פרה ורבה' וגו'. 'ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה' וגו' (בראשית לה, יא-יב), הרי שנדרתי להם ולא קיימתי".

5. הרא"ם פירש שרש"י רק קיצר במקום לומר "אל אברהם אל יצחק ואל יעקב", והביאו ה"שפתי חכמים", ועיין ב"ביאר היטב" שרש"י התכוון להדגיש שלכל האבות נגלה ה' בשם "א-ל-שד-י", כולל יצחק, כפי שיבואר בסמוך. ועיין עוד ב"משכיל לדוד" וב"ביאר בשדה" שביארו את רש"י על פי הסוד.

6. על המילה כברית על ארץ ישראל עיין בברכות מח, ע"ב ובבר"ר מו, ט וברש"י בראשית י"ז, ב ויהושע ה', ד ובמאמרי "ברית המילה - ברית של אהבה וברית הארץ" בספרי "הדר העולם" (ירושלים, תשנ"ח), עמודים 68-81.

7. יש חומשים שבהם לא סימנו כאן לא נקודה ולא פסיק, אלא רק אחרי המילה "ליעקב", אך נראה לעני"ד פשוט שכאן צריכה להיות הנקודה, שאם לא כן דברי רש"י אינם מובנים, שכן אצל יעקב נאמר במפורש "אני א-ל-שד-י", ואין שום צורך להוסיף ולבאר, ואילו אצל יצחק לא נזכר שם זה, ולכן רש"י צריך לבאר! וכן מוכח גם מדברי "בעל הטורים", הרא"ם וה"נחלת יעקב".

רש"י הסביר שלאברהם נאמר השם "א-ל-שד-י", ובאותה התגלות עצמה שבה נאמר שם זה גם נכרתה ברית שבה הובטחה לו ארץ ישראל, היא ברית המילה. ליצחק אמנם לא נאמר השם "א-ל-שד-י", וגם לא נכרתה במפורש ברית שבה הובטחה לו ארץ ישראל, אבל כיוון שנאמרה לו הבטחה על ארץ ישראל: "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל", ובה נאמר גם: "והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם" (בראשית כ"ו, ג), ולאברהם נאמר השם "א-ל-שד-י", הרי שכאילו נאמר גם ליצחק שם זה. ליעקב גם כן נאמר השם "א-ל-שד-י" ובאותה התגלות גם זכה להבטחה על ארץ ישראל: "אני א-ל-שד-י, פרה ורבה" וגוי. "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה" (בראשית לה, יא-יב). אבל עדיין יש לשאול על רש"י שגם אצל יצחק וגם אצל יעקב לא הסביר רש"י היכן מצאנו ברית!

1. היכן כרתה ה' ברית עם יצחק?

מדברי רש"י נראה שכאשר הזכיר ה' בדבריו ליצחק את השבועה שנשבע לאברהם הרי הוא כאילו נשבע ליצחק, ונוסף על כך ששבועה הרי היא כברית: הסבר זה ששבועה היא כברית עולה ממה שכתב רש"י במספר מקומות:

1. בסמוך (פסוקים ה-ו) כתב רש"י: "וגם אני - כמו שהצנתי והעמדתי הברית יש עלי לקיים. לפיכך שמעתי את נאקת בני ישראל הנואקים אשר מצרים מעבדים אתם ואזכר - אותו הברית. כי כברית בין הבתרים⁸ אמרתי לו: 'וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי' (בראשית ט"ו, יד). לכן - על פי אותה הצבעה". עולה מדבריו שהברית היא כשבועה.

2. בפירושו לפרשת "חיי שרה" (בראשית כ"ד, ז) כתב רש"י: "ואשר נשבע לי - בין הבתרים". והרי בכל פרשת ברית בין הבתרים (בראשית פרק ט"ו) לא נזכרת, אף לא פעם אחת המילה שבועה בשום הטיה שהיא! אלא שרש"י למד שברית ושבועה הן זהות!

8. עיין ברא"ש שרש"י עבד כאן לברית בין הבתרים, לאחר שהסביר קדם שהכוונה לברית המילה, והאריך שם. ועיין ב"נחלת יעקב" שבברית המילה הבטיח ה' לאברהם את הארץ אך לא התיחס לענישת המצרים, ואילו בברית הבתרים הבטיח ה' לאברהם שיעניש את המצרים, ומתוך הזכרת ברית המילה הוסיף ה' כעת גם את ענישת המצרים שהובטחה בברית בין הבתרים.

3. כן עולה מדברי רש"י גם בפירושו לפרשת תולדות (בראשית כ"ו, לב):
 "שבעה - על שם הברית". כן עולה מרש"י גם במקומות נוספים.⁹

הסבר זה על שני חלקיו, שהזכרת השבועה לאברהם בדברי ה' אל יצחק הרי היא כשבועה, ושבועה הרי היא כברית, מפורש בדברי הרמב"ן בפירושו להבטחת ה' ליצחק (בראשית כ"ו, ג): "והקמותי את השבועה - אין צריך שיבטיח הקב"ה את יצחק שלא יעבור השבועה שנשבע לאביו, כי לא אדם הוא להנחם (שמ"א ט"ו, כט): ואברהם אין לו זרע אחר בעל ברית לאלקים! והשבועה איננה על תנאי! כי ביעקב הוצרך מפני עשו אחיו לומר שבו יתקיים הברית ובזרעו (להלן ל"ה, יב), לא בעשו.

ונראה שזה המאמר 'והקמותי את השבועה' יחשב שבועה, ולכך תמיד יאמר בתורה: 'הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב' (שמות ל"ג, א), 'אשר נשבעת להם בך' (שם ל"ב, יג), כי לא מצאנו שבועה ליצחק בלתי זאת. ורצה הקב"ה להשבע לכל אחד מן האבות, להודיע שראוי כל אחד לכרות עמו ברית, ושתהיה זכות כל אחד עומדת לפניו עם זרעם. כי אף על פי שהראשונה תספיק, תוספת זכות וכבוד הוא להם, ולכן אמר: 'וזכרתי את בריתי יעקוב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכר, והארץ אזכר' (ויקרא כ"ו, מב), כי כלם בעלי ברית לאלקים".

9. עיין ברש"י שמות י"ג, ה שיובא בפרק הבא [ומקורו במכילתא פסחא פרשה יז (יג, ה)], וברש"י בפסחים סוף דף לח, ע"ב בד"ה "ברית - שבועה", ובמיוחס לרש"י בדה"א ט"ז, טז-יז-יח ובדה"ב ל"ו, יג.

אונקלוס תרגם גם את המילה "ברית" וגם את המילה "שבועה" באותה מילה: "קיים", עיין לדוגמה בבראשית כ"א, לא-לב, וכן כתב החזקוני אצלנו (ו', ד): "וגם הקמתי - נשבעתי, כדמתרגמינן 'וישבעי' - יקים".

כן עולה גם מהרא"ם על רש"י כאן, וכן כתב במפורש ה"נחלת יעקב" על רש"י אצלנו בפסוק ד ובפסוק ו, ועיין עוד ב"באר בשדה" על רש"י בבראשית ח', כא, שהארץ להביא ראיות לכך מהתרגום, ומהמדרש במדבר רבה ט, מז, ומספר "הערוך" ערך "עור" בשם הפרקי דרי אליעזר פל"ו [ועיין גם בגירסתנו ב"פרקי דרי אליעזר" שם, ששונה קצת מגירסת הערוך, אך גם ממנה מוכח כן, ועיין ב"ילקוט שמעוני" יהושע סוף פרק ט"ו (רמז כח) וברש"י דברים י"ב, יז וברד"ק שמ"ב ה, ו שגירסתם קרובה יותר לגירסת הערוך], ומהרד"ק בישעיהו נ"ד, ט. [הארכת בזה כיון שהמהר"ל ב"גור אריה" על רש"י בבראשית ח', כא וה"נחלת יעקב" וה"שפתי חכמים" שם לא נקטו כן, אלא חילקו בין ברית לשבועה, ועיין ב"באר בשדה" שם שהעיר על ה"נחלת יעקב" שהוא עצמו כתב בפרשתנו שברית היא שבועה, ועיין עוד ב"שפתי חכמים" ויקרא כ"ו, כה אות ח שגם כן השווה ביניהן] ועיין עוד בסמוך בגוף המאמר ובהערה הבאה.

ג. הסברי רש"י בפרשת "בא"

בסוף פרשת "בא" (שמות י"ג, ה) נאמר: "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבوسی אשר נשבע לאבותיך לתת לך, ארץ זבת חלב ודבש, ועבדת את העבדה הזאת בחדש הזה".

פירש רש"י שם: "נשבע לאבותיך וגו' - באברהם הוא אומר: 'כיום הוא כרת ה' את אברהם וגו' (בראשית ט"ו, יח). וכיחזק הוא אומר: 'גור בארץ הזאת' וגו' (שם כ"ו, ג). וכיעקב הוא אומר: 'הארץ אשר אתה שוכן עליה לך אתננה ולזרעך' (שם כ"ח, יג)".

רש"י פירש כאן את השבועה ליצחק, כשם שפירש בפרשת וארא, שהכוונה להבטחה בתחילת פרשת תולדות. וכבר למדנו בדברי הרמב"ן שזו ההבטחה היחידה שנאמרה ליצחק על ארץ ישראל. אבל יש לשאול שגם את השבועה לאברהם וגם את השבועה ליעקב פירש כאן רש"י אחרת ממה שפירש בפרשת וארא: שם פירש שהברית עם אברהם היא ברית המילה, ואילו כאן פירש שהכוונה לברית בין הבתרים. שם פירש שהברית עם יעקב היא ההבטחה בפרשת וישלח, בחזרתו מפדן ארם, ואילו כאן פירש שהכוונה להבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת ויצא, בהליכתו לפדן ארם!

שם (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים, תשל"ז) בהערה 118: "כנראה שהכוונה שלא התחיל מאברהם, כיוון שהברית עמו נכרתה אחר שעברה עליו כמעט מחצית שנותיו. מיצחק לא היה יכול להתחיל, כיוון שהוא באמצע הרשימה, לפיכך התחיל מיעקב" (ביאור זה אינו נדפס ב"תורת חיים"). עולה מדברי הראב"ע, בניגוד לרש"י ולרמב"ן, שלא היתה ברית מיוחדת עם יצחק ועם יעקב, אלא רק שהברית נמשכת מאברהם ליצחק וליעקב! ב. על אותו הפסוק בפרשת בחקותי (ויקרא כ"ו, מב) כתב התרגום יונתן: "וְיִאָדָרְךָ בְּרַחֲמֵי יְת קְיָמָא דְקְיָמִית עִם יַעֲקֹב בְּבֵית אֱל, וְאוּף יְת קְיָמָא דְקְיָמִית עִם יַצְחָק בְּטוֹר מוֹרְיָה, וְאוּף יְת קְיָמָא דְקְיָמִית עִם אַבְרָהָם בְּיַי פִּיסוּגְיָא אֲדָכּוֹר, וְאַרְעָא דְיִשְׂרָאֵל אֲדָכּוֹר בְּרַחֲמֵי". דברי התרגום יונתן חולקים על דברי רש"י ורמב"ן, ולפיו הברית עם יצחק אינה בדברי ה' ליצחק בפרשת תולדות "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל, והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך" (כ"ו, ג), אלא במה שנשבע ה' ליצחק בהר המוריה אחרי העקדה! יש לשאול על דבריו שבהר המוריה לא נשבע ה' ליצחק, אלא לאברהם! שכך נאמר שם: "ויקרא מלאך ה' אל אברהם שנית מן השמים. ויאמר: בי נשבעתי נאם ה', כי יען אשר עשית את הדבר הזה, ולא חשכת את בנך את יחידך. כי בך אברכך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים, וירש זרעך את שער איביו. והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, עקב אשר שמעת בקלי" (כ"ב, טו-יח).

יש ליישב על פי מה שכתב רש"י שם (יז): "ברך אברכך - אחת לאב ואחת לבן. והרבה ארבה - אחת לאב ואחת לבן". עולה מדברי רש"י שהשבועה הכפולה לאברהם כוללת גם את השבועה ליצחק! [תשובה זו מאחי הרב יגאל שליט"א].

ה. מדוע שינה רש"י בכל מקום את הסברו?

כדי לענות על שאלות אלו עלינו להתבונן היטב בכל אחד מהפסוקים, ונגלה שבכל אחד מהם יש נקודה מיוחדת שמתאימה למה שפירש רש"י על אותו פסוק!

1. המיוחד בפסוקים בפרשת "וארא"

בפסוקים בפרשת "וארא" הדברים פשוטים, שכן נאמר שם: "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל-שד-י, ושמי ה' לא נודעתי להם. וגם הקמתי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען, את ארץ מגריהם אשר גרו בה". דהיינו גם כתובה הברית, וגם כתוב שה' התגלה בשם "א-ל-שד-י", ולכן פירש רש"י כפי שפירש שם, שכן רק בברית המילה נאמרה לאברהם גם הברית וגם ההתגלות בשם זה. כמו כן גם ליעקב נאמרה התגלות בשם זה רק בפרשת וישלח, בחזרתו מפדן ארם, ולא בפרשת ויצא, בהליכתו לשם.

2. המיוחד בפסוקים בפרשת "בא"

בסוף פרשת "בא" (שמות י"ג, ה) נאמר: "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבוסי אשר נשבע לאבתך לתת לך, ארץ זבת חלב ודבש, ועבדת את העבדה הזאת בחדש הזה". מה המיוחד כאן מלבד השבועה? יש כאן פירוט של העמים היושבים בארץ כנען, ופסוק זה דומה לברית בין הבתרים שגם שם יש פירוט של העמים¹⁴. מה שאין כן בברית המילה ובעקדה, שבהן לא פורטו לאברהם העמים שיושבים בארץ כנען! מה לגבי יעקב? מדוע הביא רש"י כאן את ההבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת "ויצא" בהליכתו לפדן ארם, ולא הביא את ההבטחה שנאמרה לו בפרשת "וישלח", בחזרתו מפדן ארם? גם בהבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת "ויצא" יש פירוט! אמנם לא פירוט של העמים, אך פירוט של הגבולות, שכך נאמר שם: "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה" (כ"ח, יד), וזה דומה לפירוט שבפרשת "בא"¹⁵.

14. אמנם בברית בין הבתרים נזכרים עשרה עמים, אך כבר כתב רש"י שם (ט"ו, יט): "יעשר אומות יש כאן, ולא נתן להם אלא שבעה גוים, והשלושה אדום ומואב ועמון, והם קיני קניזי וקדמוני, עתידים להיות ירושה לעתיד". ואצלנו כתב רש"י (שמות י"ג, ה): "אל ארץ הכנעני וגו' - אע"פ שלא מנה אלא חמשה עממין, כל שבעה גוים במשמע, שכולן בכלל כנעני הם, ואחת ממשפחת כנען היתה שלא נקרא לה שם אלא כנעני".

15. ועיין רש"י בבראשית מ"ט, כו ובישעיה נ"ח, יד, שיעקב קיבל בפסוק זה (כ"ח, יד) נחלה בלי מצרים, יותר מאברהם ומיצחק!

3. המיוחד בפסוקים בפרשת "כי תשא"

בפרשת "כי תשא" (שמות ל"ב, יג) נאמר: "זכר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, אשר נשבעת להם בך, ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים, וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעלם". מה מיוחד כאן מלבד השבועה: יש כאן שתי נקודות שלא נאמרו בפרשת "ווארא" ובפרשת "בא": הביטוי "אשר נשבעת להם בך", וההדגשה "ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים". שתי נקודות אלו מופיעות רק בשבועה שנאמרה לאברהם אבינו אחרי עקדת יצחק!¹⁶

כך נאמר שם: "ויקרא מלאך ה' אל אברהם שנית מן השמים. ויאמר: בי נשבעת נאם ה', כי יען אשר עשית את הדבר הזה, ולא השכת את בנך את יחידך. כי ברך אברכך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים¹⁷, וירש זרעך את שער איביו. והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, עקב אשר שמעת בקלי" (כב, טו-יח)! לכן הביא רש"י ביחס לאברהם דווקא את השבועה שנאמרה אחרי עקדת יצחק!

מה לגבי יעקב? מדוע הביא רש"י כאן את ההבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת "וישלח", בחזרתו מפדן ארם, ולא הביא את ההבטחה שנאמרה לו בפרשת "ויצא", בהליכתו לשם?

ישנו שוני גדול בין ההבטחה בפרשת "ויצא", להבטחה בפרשת "וישלח". בפרשת "ויצא" נאמר: "והיה זרעך כעפר הארץ" (כ"ח, יד). ולימדונו חז"ל במסכת מגילה (טז, ע"א): "אופה זו עשולה לעפר, ועשולה לכוכבים: כשהן יורדין – יורדין עד עפר, וכשהן עולין – עולין עד לכוכבים"¹⁸. אם כן הדימוי לעפר משמעותו ירידה, ואילו הדימוי לכוכבים משמעותו עליה ורוממות. כיון שבפרשת "כי תשא" נאמר: "ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים", הרי שלא מתאים להביא

16. אמנם גם בהקדמה לברית בין הבתרים נאמר: "ויוצא אתו החוצה ויאמר: הבט נא השמימה וספר הכוכבים, אם תוכל לספר אתם. ויאמר לו: כה יהיה זרעך" (ט"ו, ה). אבל הבטחה זו נאמרה רק כהקדמה לברית בין הבתרים, ולא בברית עצמה [עיין רש"י שם ט"ו, י ורמב"ן שם ט"ו, יב], ולפי חלק מהמפרשים היא נאמרה במעמד אחר לגמרי מברית בין הבתרים! עיין בחזקוני שם טו, ז ובתוס' במסכת ברכות ז, ע"ב בד"ה "לא היה אדם" ובמאמרי "זמן ברית בין הבתרים והגאולה העתידה" בספרי "הדר העולם" (ירושלים, תשנ"ח) עמודים 45-67. ועוד שצירוף שתי הנקודות: "בי נשבעתי" והדימוי לכוכבים מופיע רק לאחר העקדה.

17. עיין כאן ב"כלי יקר" שביאר מדוע נאמר גם "ככוכבי השמים" וגם "כחול אשר על שפת הים".

18. עיין גם באגדת בראשית פל"ט וברד"ק בראשית י"ג, טז.

את ההבטחה שבפרשת "ויצא" שבה דומה זרעו של יעקב לעפר. לעומת זאת בהבטחה בפרשת "וישלח" נאמר: "ומלכים מחלצין יצאו" (ל"ה, יא). בהבטחה זו מדובר על מצב שעם ישראל נמצא במצב מרומם, שיש לו מלך, ולא כעפר הארץ שרומסים אותו תחת שלטון זר¹⁹, והיא אכן מתאימה לנאמר בפרשת "כי תשא": "ותרבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים!"

סיכום

אף על פי שבספר בראשית לא נאמר במפורש שהי כרת ברית עם יצחק ועם יעקב לתת להם את הארץ, הדברים מפורשים בספר שמות ובספר ויקרא, ו"דברי תורה עניים בעקופם ועשירים בעקום אחר"²⁰.

התורה חוזרת פעמים רבות על כך שהי נשבע לאבות וכתת עמם ברית לתת לזרעם את ארץ ישראל²¹, ודברי הי' שנאמרו בברית ושבועה לא ישובו ריקם. יהי לצון שנוכה במהרה להתגשמות ההבטחה שנאמרה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת, מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת".

19. עיין רבנו בחיי, ספורנו, "כלי יקר" ו"צרור המור" בראשית כ"ח, יד, ומקורם בראשית רבה ס"ט, ה, ועיין גם באגרת תימן לרמב"ם (עמ' כו במהדורת הרב קאפח, מוסד הרב קוק ירושלים, ועמ' קכח במהדורת "רמב"ם לעם", מוסד הרב קוק ירושלים).
 20. תוסי' כריתות יד, ע"א ד"ה "אלא" ומקורו בירושלמי בראש השנה פ"ג, ה"ה.
 21. עיין בספר "ארץ ישראל ובעיותיה באורם של חכמינו ז"ל" (לרב שמואל צבי הרמן, בני ברק, תדש"מ) סוף פרק קכ"ד, שם פירט כשלושים וחמשה מקומות בתורה שבהם נזכרת לשון ברית או שבועה ביחס לארץ ישראל!